որքան կամենում է իրան կիրակին անցեալի փառքով, բայց ամբոխից ուրիշ կերպով չէ կարող բարձրանալ եթէ ոչ նոյն ժամանակ ռուս դառնալով, այսինքն սեփականելով իրան ռուսաց լեզու և քաղելով իր կրթութիւնը ռուս աղբիւրից: Արթիալ բառը դարձել է հաւասար ռուսացած բառին: Մինչև անգամ իր սեփական պատմութիւն սովորելու համար հայը կամ վրացին պիտի կրթվին, ուրեմն ռուսանան: Նա կարող է մի և նոյն ժամանակ լինել լաւ բնիկ և գերազանց ռուս, բայց չէ կարող մնալով միայն բնիկ, մի և նոյն ժամանակ մարդ դառնալ բառի բուն նշանակութեամբ, մտաւոր էակ և գործունեայ քաղաքացի իր նոր և մեծ հայրենիքի: Ընդհակառակն երկիրը անհրաժեշտ կերպով ենթարկվելու է ռուս լեզվի և ռուսաց պատմութեան ընթացքին, թէև բազմութեան մասին հոգսը անցաւոր ժամանակամիջոցում չէ թոյլ տալիս արհամարհել տեղական լեզուները: Այդ բոլորովին պատմական և ոչ թէ կամաւորութեան մէջ, տեղական ազգաբնակների յափշտակութիւնը որ բոլորովին երևակայական է, կարող է նրանց միայն վնասել և չէ կարող կռուել ժամանակի հոսանքի դէմ: Բայց նա թէև աննշան կերպով, դարձեալ արգելում է կրթութեան առաջադիմութեանը, և շատերին մոլորեցնում է:

„Русскій Міръ"-ը թէև բոլորովին համաձայնվում է մեր վերլուծած տեսակի մտքի հետ, թէ մի պետութեան մէջ փոքր ազգութիւնները պէտք է միանան մեծ և տիրապետող ազգի հետ, և թէ պէտք է տիրէ պետական լեզուն այնուամենայնիւ, նա աւելացնում է՝

„Պէտք է ասել և հետևեալը՝"

„Երբ որ երկու կողմերի մէջ վէճ կայ, որքան և զօրեղ և արդար լինէր նոցանից մինը, որքան և տկար և միակողմանի լինէր միւսը,— արձակ ճշմարտութիւնը այսուամենայնիւ չէ կարող լինել ամբողջապէս առաջինի ձեռքում. մինչև անգամ մանանեխի հատիկը, որ գցվում է կշռի թաթի մէջ, ցոյց է տալիս իւրեան վերաբերող ներգործութեան ծանրութիւնը:

„Պետական լեզուն պէտք է հանդիսանայ մինչև անգամ ինքն ըստ ինքեան նա կը լինի գլխաւոր գործիք բնիկների զարգացմանը, ուրեմն, և տիրող ազգի հոգին փոքր առ փոքր կը ներշնչուի նոցա մէջ: Այնպէս է Ռուսաստանը, ուր ամէն մի մտածող մարդ մտածում է ռուսերէն: Ժամանակով կարող է, մինչև անգամ պէտք է, որ լինի օրգանական միախառնութիւնը: Բայց մինչև այն ժամանակը տեղային լեզուն, որ ծառայում է ամբոխի առտնին գործածութեանը, թանգագին է մինչև անգամ լուսաւորուած և ուսեալ բնիկների համար, նա ունէ իւր կրթողական նշանակութիւնը, և արժանի է, մի նշանաւոր չափով, կառավարութեան բարեհաճութեանը:

„Այլև պետութեանը պատկանող սահմանակից երկիրների բնակչաց օրգանական միաւորութենից յետոյ, որք օտար և հակամիտ էին տիրող ազգին, մնում է մի բարոյական ներքնաձև հիմք, որոյ վերայ կայանում են տեղային աւանդութիւնները, սովորութիւնները և հասկացողութիւնները, որք ունեն կեանքի իրաւունք, ուպէս ամէն կենդանի և իրական բան,— մի հիմք, որը՝ ոչ օգուտ և ոչ հարկ կայ քանդել արհեստական հնարներով: Հաստատութիւնը պետութեան կայանում է հոգւոյ միութեան և ընդհանուր օգտի պարզ հասկացողութեան վերայ, և ոչ երկրորդական ձևերի միակերպութեան մէջ":

„Նահանգները, որք կորուսել են ամենայն ինքնակայութիւն, ամենայն գոյնը տեղային, որք եղել են լոկ կառավարչական վերաբաժանումն, դադարում են ապրելուց. այն ժամանակ ժողովրդի բոլոր մտաւորական և բարոյական կեանքը ներհոսում է դէպի սիրտը և թուլանում են անդամները, որը ուղղակի տանում է դէպի չնչականութիւն, և կամ պարզ ռուսերէն արտասանելով—դէպի պաշտօնականութիւն, որը չէ խոստանում ոչ հարուստ զարգացում և ոչ մեծ յարատևութիւն: Պատմութիւնը ներկայացնում է մեզ այդ մասին երկու մեծ և հակասական օրինակներ—հին Հռոմը և հին Յունաստանը, որք տարածեցին այնքան հեռու իւրեանց տիրապետութիւնը, որք ստեղծեցին այնպիսի լայնատարած դաշտ իւրեանց լեզուին: Հռոմը ջնջում էր նահանգների ինքնակայութիւնը, հաւասարում էր բոլորը մի մակերևոյթի տակ, տարածում էր իւր լեզուն, կարելի է ասել, այդ ամենը անում էր մեքենարար և առաւելապէս ոստիկանական հնարներով. մարդերի ամբոխները լուսաւորվում էին նորա տիրապետութեան ներքոյ, բայց նահանգները մեռանում էին: Կայսրութեան լատինական բաժնի ամբողջ տարածութեան վերայ չը բարձրացաւ, ուպէս նեցուկ Հռոմին ոչ մի ինքնակայ կենդրոն զարգացման: Յունաստանը տարածում էր իւր լուսաւորութիւնը ամենաընդարձակ կողմերում, չը յաղթահարելով ոչ մի երկրում տեղային կեանքը. արևելքի կենդանի, թէև հելլենացած հողի վերայ բուսան, ուպէս նեցուկ Աթէնքի՝ և Աղէքսանդրիան և Անտիոքիան, և զանազան այլ կենդրոններ մտաւորական գործունէութեան. այնտեղ ոչ միայն կեանք ունէին մարդիք, բայց կեանք ունէին և նահանգները, որոնք ամենևին չէին ցանկանում խզել իւրեանց կապերը քաղաքական կենդրոնի հետ: Կեանքի և ինքնագործութեան ամէն մի ձևի մէջ պարունակվում է զօրեղ հիմն: Օ՛ուր չէր հելլենական բաժինը կայսրութեան ապրեց հազար տարի աւելի, քան թէ նորա լատինական կէսը":

Ց. Մ.

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՐՎԵՍՏԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆ ՋՐԱՆՑՔ ԵՒ ԳԱԶ

I

Ինչպէս մենք արդէն հաղորդած էինք, քաղաքային վարչութենից նշանակված մասնաժողովը, որին յանձնած էր քննել տեխնիքական ընկերութենից առաջարկված պրօեկտը, հասկանալով յիշեալ պրօեկտի անյարմարութիւնները ինչպէս լսում ենք, պարտաւորութիւն համարեց իր կողմից մի նոր պրօեկտ գրելու:

Այս նոր պրօեկտի գրողները հասկացան որքան անյարմար էր հիմնվող ուսումնարանը ենթարկել երեք, միմեանցից տարբեր վարչութիւնների հսկողութեան՝ քաղաքային վարչութեան, տեխնիքային ընկերութեան և ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձութեան:

Նոր պրօեկտի առաջարկութեամբ արվեստագործական ուսումնարան պիտի անմիջապէս գտնվի Նորին Բարձրութեան Փոխարքայի խնամակալութեան տակ և կախված լինի քաղաքային վարչութենից:

Ուսումնարանի տարեկան ծախսը նշանակված է 12,000 րուբլի, որոնցից 10,000 րուբլի կը ստացվի քաղաքի միջոցներից իսկ 2000 րուբլին կը գոյանայ հինգ պատուաւոր հոգաբարձուներից ստացվելու տարեկան 400 րուբլի տուրքից, որի փոխարէն յիշեալ հոգաբարձուները իրաւունք կունենան հագնել մունդիր (կարծեմ իններորդ կարգի) և երկու տարի մի անգամ կը ստանան Բարձրագոյն պարգև:

Բացի Նորին Բարձրութեան հովանաւորութենից, ուսումնարանը կ'ենթարկվի քաղաքային վարչութեանը և գաւառապետի հսկողութեանը:

Պրօեկտիւ գրողները ա ասկանալով, որքան թերի է մեր արվեստաւոր դասի երեխաների մէջ սկզբնական ուսումը, և որքան անպատրաստ կը լինին մանուկները սկսել արվեստագործական կրթութիւնը առանց տարրական ուսման,—բաժանում է բոլոր ուսումնարանը երկու մաս՝ բուն արվեստագործական (մասնագիտական) ուսումնարան և մի պատրաստական դասատուն, կամ ուսումնարանին կից սկզբնական մի ուսումնարան մի դասատունից բաղկացած, որտեղ կ'աւանդվին բացի ռուսերէնից և յունադաւան կրօնքից՝ հայերէն և վրացերէն լեզուներ և նոյնպէս հայոց կրօնք:

Քաղաքային վարչութեան ընդհանուր ժողովից կախված կը լինի ուսումնարանի տեսչի ընտրութիւնը, որին ներկայացնում է քաղաքագլուխը:

Ուսումնարանը կ'ունենայ կիսապանսիօնէր անուանված աշակերտներ, որք ուսումնարանում կը ստանան իրանց սնունդը:

Բացի պատուաւոր հոգաբարձուներից, ուսումնարանի ծառայողներից ոչ մինը արքունի ծառայութեան մէջ չի համարվի:

II

Արվեստագործական ուսումնարանից յետոյ քաղաքային վարչութեան ընդհանուր ժողովը ինչպէս լսում ենք, քննեց հետևեալ խնդիրները՝ Ջրանցքը և գազի լուսաւորութիւնը:

Զարմանալի չէ՞, որ մինչև այժմ մեր հասարակական գործիչները չեն կարող հասկանալ այն սկզբնական ճշմարտութիւնը, որ օգուտը և շահը միմեանցից տարբեր են: Եր մի քաղաքի բնակիչներին ջուր տալով, երբեք չէ կարելի սպասել ջրանցքի ձեռնարկութենից մեծ տոկոսներ, ուրեմն եթէ հիմնվի բաժանորդական ընկերութիւնը, նա ոչ թէ միայն չի շահվի այլ գուցէ կը վնասվի:

Այդ է պատճառ, որ կօնցէսիա խնդրողները, ինչպէս պ. Բօգաչով, կամ պ. Գէրսևանով և ընկ. միացնում են երկու ձեռնարկութիւն, ջուրը և գազը միասին,—և պահանջում են քաղաքից բաւական մեծ դրամական երաշխաւորութիւն...

Մենք չենք դադարելու հազար անգամ կրկնելուց, որ գազը և ջուրը երկու միմեանցից բոլորովին տարբեր ձեռնարկութիւններ են: Ջուրը երբեք չէ խոստանում շահ, բայց անհրաժեշտ և քաղաքի առաջին պիտոյքի առարկայ է: Այդ է պատճառ, որ այժմ հերքվում է կարելութիւնը այդ ձեռնարկութեան իրագործումը յանձնել մի բաժանորդական ընկերութեան:

Գազը շահաւէտ ձեռնարկութիւն է և կարող է ակցիօնէր ընկերութեանը կամ կօնցէսիօնէրին մեծ տոկոսներ տալ: Այդ է պատճառ որ պ. պ. Բօգաչովը, Գէրսէվանովը և այլ առաջարկողները կամենում են այդ երկու գործը միասին սկսելու:

Ջուրը որպէս անհրաժեշտ բնակիչների համար, որպէս նրանց առաջին պիտոյքը լցու-

կրտսեր եղբայրը իւր մեծ եղբօր առաջին չէ ծըխում, մինչև որ նա չհրաւիրէ. կանայքը ամէն մարդու առաջև ոտի են կանգնում»: (Նամ. Թ. երես. 43.)

Միայն այդ մի քանի տողերը կան ամբողջ հատորի մէջ հայերի ներքին տնային կեանքի մասին. բայց պէտք է ասել որ Մօլտքէն այդ կեանքի էական կողմերը ըմբռնել կարողացած է. ա) այն ցաւալի և միանգամայն խայտառակ յատկութիւնը, որ հայերը անտարբեր և սառն աչքով են վերաբերում իւրեանց ազգային անձնաւորութեանը և իւրեանց մայրենի լեզուն պահպանելուն. ինարկէ այդպիսի մի յատկութիւնը պէտք էր միայն զարմացնէր ուսեալ գերմանացուն, որին անհասկանալի է այդպիսի անտարբերութիւնը, և բ) հայերի գերդաստանական կեանքի գերազանցութիւնը և այն վսեմ ու բարոյական սկզբունքները որի վրա հիմնուած են գերդաստանական յարաբերութիւնքը և մանաւանդ գերդաստանի մէջ կնոջ բնական դրութիւնը: Մեր գերդաստանը, որի նշանակութիւնը մեր պատմական կեանքի մէջ դեռ պարզած չէ, շատ երևելի Եւրոպայի ճանապարհորդների և գիտնականների ուշադրութիւնն և համակրութիւնն է գրաւել. ցաւալի է որ այժմ ոմանք ինքնակոչ և թերատ լուսաւորեալներ իւրեանց խակ և տկար խելքով քննել և գնահատել չկարողանալով այն կարծիքները գերդաստանական յարաբերութեանց մասին, որք տիրում են այժմ Ռուսաց հասարակութեան մի մասի մէջ, և որք միանգամայն մեզ օտար և տարբեր կեանքի արդիւնքներ են, մուծանել են ձգտում մեր գերդաստանի մէջ. Եւ այդպէս փոքր են փորձում խախտել մեր գերդաստանի հիմքերը, տապալել այն հաստատութիւնը, որի շրջանի մէջ շարունակւում է մեր պատմական կեանքը, որ պահում է և զարգացնում է ազգային յատկութիւնները և մեր միութեան զգացմունքը, որ իւր պատկառելի կերպարանքովը և բարոյական վեհ սկզբունքներովը յարգում է ամէն խելամուտ խուզարկողին:

Մօլտքէի նամակների մէջ կան և մի քանի տեղեկութիւնք հայերի քաղաքական վիճակի մասին Տաճկաստանի մէջ. մանաւանդ արժանի են ուշադրութեան նորա դատողութիւնները զինուորական հարցի մասին:

ԻԲ. Նամակի մէջ նկարագրելով տների արտաքին և ներքին ձևերը, նամակագիրը շարունակում է թէ «Թուրքերը ունեն այն արտօնութիւնը, որ իւրեանց տների լայն կողմը դարձնում են դէպի Բոսփոր և ներկում են նոցա կարմիր, կապոյտ, կամ դեղին, մանաւանդ կարմիր ներկով. այն ինչ յոյն և հայ տների միայն նեղ կողմն Բոսփոր է դուրս գալիս. սոքա ներկում են մոխրագոյն ներկով. իսկ եթէ այնուամենայնիւ տունը հարստութեան կերպարանք ունի՝ կիսակէս ներկում են միմեանցից տարբեր մոխրագոյն ներկով, որպէս զի երկու մարդոց սեպհականութիւն երևի. Բոլոր գիւղերը, մանաւանդ նոքա՝ որոնք գեղեցիկ դրութիւն ունեն Սուլթանին կամ նորա փեսաներին են պատկանում. Սեպհականութեան իրաւունք անզօր է իշխանութիւն ունեցող մարդոց պահանջների դէմ»: (802—3)

«Մի քանի ժամանակ է արդէն, գրում է Մօլտքէն իւր ԾԷ. նամակի մէջ, որ հարց է բարձրացած, թէ արդեօք կարելի չէ հայերից զինուոր առնուլ. իրաւունքի կամ գոնէ արդարութեան նկատմամբ, դորա դէմ ասելու բան չկայ. Երբ որ Թուրքերը տիրեցին երկրին, նրա պաշտպանութիւնը բնական է, որ իւրեանց վրա յանձն առած, իբրև մի թեթև պարտաւորութիւն, և փոխարինաբար քրիստոնեաների վրա հարկեր դրին. Բայց հետզհետէ այդ յարաբերութիւնքը փոխուեցան, մահմետականքը հողատէրեր դառան և հետևաբար այն բոլոր հարկերը, որ հողերից առնում էին վճարել սկսեցին և նոքա, և ենթարկուեցան րայաների հետ հաւասար և այն հարկերին՝ որոնք յետոյ սահմանուեցան. եթէ չհաշուենք անօրէն պահանջները, րայաները մահմետականներից աւելի վճառում են խարաճ կոչուած հարկը, մօտ երկու թալերի արժողութեամբ. այն ինչ զինուորականութեան հարկը մի անտանելի բեռն է դառել. Բ. Դուռը բոլոր միջոցները փորձ դնելով մինչև տկարացնելով իւր ազգը, չէ կարող այնուամենայնիւ այնքան զօրք պահել, որ կարողանայ պաշտպանել իւր տէրութեան սահմանները Պարսկաստանից սկսած մինչև Աւստրիա, և Արաբաստանից մինչև Ռուսաստան. Այդ գիտաւորութիւնը, Ասիայի այն մասի նկատմամբ, որ ես եմ ճանաչում, իրաւացի է երևում ինձ, անհրաժեշտ հարկաւոր և հեշտ իրագործելի. ինարկէ ասածս չէ վերաբերում բոլոր քրիստոնեայ հպատակներին, առանց բացառութեան. Ասիայի Հայերը, բազմաթիւ, ուժեղ, հնազանդ, գործունեայ և ըստ մեծի մասին նիւթապէս ապահովուած ժողովուրդ է. նա տէրութեան աւելի հաւատարիմ և անձնանուէր է, քան թէ մահմետական քուրդ և արաբ ազգերը.

«Հաֆիզ փաշան մտածում էր ամէն մի բատալեօնի իշխանութեան ներքոյ գտնուած բաժնի մէջ մի մի հայ յօղել, այդպիսով զօրքի քառորդ մասը հայերից կը բաղկանայ. բայց ես չեմ կարող այդ կարծիքին հաւանել, որովհետև վերջին քուրդ զինուորը իրան իրաւունք կտար իշխանութիւն բանեցնել քրիստոնեայի գլխին. Քրիստոնեաների վիճակը շատ ողորմելի կը լինէր և հայերից շատ միջակ զինուորներ դուրս կգային, մանաւանդ որ նոքա զուրկ պէտք է մնային փոքր ինչ բարձր աստիճան ստանալու յոյսից.

«Բայց եթէ ամէն մի գնդի համար հայերից չորրորդ բատալիօն կազմեին, հայը գոնէ մինչև բինբաշի կամ մայօրի աստիճան բարձրանալ կարող էր. այն ժամանակ մահմետական և քրիստոնեայ բատալիօնների մէջ նախանձաւորութիւն կը լինէր և այդ նախանձաւորութիւն երկուսին էլ օգուտ կը բերէր. Այդպիսի առաջարկութիւնը աւելի ընդունելութիւն կարող էր գտնել քրիստոնեաների կողմից. զօրքը մեծ օգնութիւն կըստանար, իսկ ժողովուրդը զգալի թեթևութիւն. ինարկէ զինուոր առնող քրիստոնեայքը խարաճից ազատ պէտք է լինեն. այդ հեշտ և իրաւացի միջոցով գուցէ կը պատրաստուէր քրիստոնեաների այժմեան վիճակից դուրս գալը»: (321—322)

(Կը շարունակուի):

ցանող, որպէս առողջութեան համար առաջին առարկայ,—չը պիտի տալ կոնցէսիոնէրին և բաժանորդական ընկերութեանը իրագործելու, այլ ինքն քաղաքը պիտի հոգայ այդ մասին։

Աչքի առաջն ունիլով այդ ճշմարտութիւնները, մեզ զարմանալի է թւում, որ քաղաքային վարչութիւնը, քաղաքագլխի բերանով յայտնում է որ ջրի ձեռնարկութիւնը սկսելու համար կարելի է սպասել, խոստանալով քանի մի ժամանակից պատասխան տալ մի անգլիական անյայտ ընկերութեան անյայտ ներկայացուցչի կողմից և աւելացնում է թէ՝ մենք դեռ ևս հասած չենք ջրանցքի իրագործմանը բայց գազի լուսաւորութիւնը կարող ենք իրագործել...։ Մեզ անհասկանալի է, որ անհրաժեշտը թողած, սկսէին մտածել այն ձեռնարկութեան իրագործման վրա, որ համեմատաբար շռայլութեան առարկաների կարգում պիտի դասաւորենք...

Քաղաքային վարչութեան կողմից ընտրւած մասնաժողովն էլ, որ նշանակվեցաւ այդ խնդիրը մշակելու համար, ինչպէս լսեցինք, հասաւ այն եզրակացութեան, որ ինքն ոչինչ չէ հասկանում. Չէ կարելի չը զարմանալ, երբ մարդիկը խոստովանում են որ մի բանին անտեղեակ են։ Մասնաժողովը խոստովանեց, որ չէ իմանում, որքան ճիշդ են կոնցէսիոնէրներից ներկայացրած թւանշանները ու նրանց պահանջած գները, սորվհետև չը գիտէ որքան կը նստի նախորոք ներկայացնվող գազը, որքան կը տևեն խողովակները և այլն,—նա պահանջում է որ նախ քան վճիռ տալը այս կամ այն կոնցէսիայի մասին, քաղաքը ինքն իր հաշվով անէր նախապատրաստական հետազօտութիւնները թէ ջրանցքի թէ գազի լուսաւորութեան մասին և ծախսէր այդ բանի վրա մինչև 10,000 ռուբլի։

Եւ ժամանակ հարցը այդ դրութեան մէջն է՝ քաղաքը ոչ ինքն է անում հետազօտութիւններ, երեխ փող չունենալով, ոչ ինքն է սկսում ձեռնարկութիւնը, ոչ վճռական քայլ է անում փոխառութիւն անել, ոչ մասնաւոր կոնցէսիոնէրներին կամ բաժանորդական ընկերութեանը յանձնում է գործը,—և բայց սորանից, որքան հասկացանք, հաստատված է որ ջրանցքը իրագործելու Թիֆլիսի մէջ դեռ ևս վաղ է, այլ եթէ մի բանին պիտի ձեռք տալ, այդ պիտի լինի գազի լուսաւորութիւնը, որ անկարելի է չը ճանաչել, որպէս երկրորդական և այս րոպէիս աւելորդ բան, մինչև որ ջուր չունի քաղաքը, իսկ բնակիչները ջրի տեղը խմում են օրգանական փտած մասնիկներով լի անոյշ մի բաղադրութիւն, որ զզվելի, վնասակար և վտանգաւոր թուլութիւնների օգնութեամբ է տարածվում ամբողջ քաղաքում։

Ահա մի պատկեր, գազով լուսաւորված 100 հազար բնակիչներով կովկասեան մայրաքաղաքի փողոցները, ուրեղ ջուրը բաժանվում է նահապետական, կեղտոտ թուլուխների օգնութեամբ...

ՆԱՄԱԿ ԱԳՈՒԼԻՍԻՑ

Երևանից ոչ հեռու գտնվում է մի գիւղ, որ կոչվում է Դաւալու։ Սա ունի մօտ 300 տուն։ Այս թւից Քուրդերն են մօտ 50 տուն, Թուրքերը՝ մօտ 50 տուն, մնացեալները հայեր են։

Հողեր, որոնք թէև յարմար են հողագործութեան համար, բայց ջրի սակաւութեան պատճառով մինչև այժմ մնացել են անմշակ։ Այս հանգամանքը աչքի առաջ ունենալով՝ ինչպէս լսում ենք, գեներալ կախանովը վեր է առել Տէրութիւնից այդ գիւղերը այն պայմանով որ Երասխից, որ անցնում է հէնց Դաւալուի մօտով, ջուր հանել տայ և մինչև 60 տարի տուած օգուտը դրան լինի։ Լսում ենք նոյնպէս որ Հին-Նախիջևանում կազմւել է ընկերութիւն, որ մտադիր է Ուչ Թափա (երեք բլուր) ասուած լերան (Ղարաբաղում) ստորոտում հոսող Բազար-չայ կոչուած գետի ջուրը գցել Արփաչայ ասուած գետը (Երևանի մօտ), որպէս զի այդ ջրով կարողանան ոռոգել այն հողերը, որոնք կրկին ջրի սակաւութեան պատճառով անմշակ ընկած են Երևանի ու Նախիջևանի մէջ։

Վերին Ագուլիսում՝ Որտուատ քաղաքի կողմում (տարին գիւղ) և Ներքին Ագուլիսի հարաւային կողմում կան մեծ տարածութեամբ հողեր, որոնք մինչև հիմա մնացել են անմշակ ջուր չլինելուն պատճառով։ Ցանկալի կը լինէր որ և մեր Ագուլեցիք ուշք դարձնէին գոցա վերա, և աչքի առաջ ունենալով Ագուլիսի ջրի պակասութիւնը և էն անթիւ անբաւականութիւնները, որ պատահում են ամէն տարի, երբ ամառը այդտեղի գետակը ցամաքում է,—կազմէին մի ընկերութիւն և ջուր հանել տալով Երասխից,—որ շատ հեշտութեամբ կարելի է, որովհետև հեռաւորութիւնը այդ հողերի ու գետի մէջ հազիւ թէ լինի 3 կամ 4 վերստ,— և սկսէին վարել այդ պարապ մնացած տեղերը։ Այս խնդրի կարևորութիւնը զգալի է նա մանաւանդ ներկայումս, եթէ յիշենք Ագուլիսի բնակչաց մեծ մասի չքաւորութիւնը և նոցա վաճառականութեան, կամ աւելի լաւ է ասել մանրավաճառութեան օրէց օր թուլանալը, հետևաբար և չատերի աղքատանալը։ Պատճառը պարզ է՝ երևակայեցէք ձեզ մի վաճառական. ինչ հարստութիւն արդեօք պիտի նա ձեռք բերի, թէ որ օրինակի համար, առնում է մի քաղաքում չիթ և ուղարկելով մի այլ հեռաւոր քաղաք ծախելու, ստանում է մի թոփի մէջ 20 կոպ. օգուտ կամ քիչ աւել կամ պակաս։ Սորա վրա յոյսը դրած նա պիտի շարունակի իր մանրավաճառութիւնը. սորանով պիտի նա կերակրի իր գերդաստանը... Թող թէ խեղճի կրած անտանելի նեղութիւնները, ճանապարհին արած ծախսերը և այլն։ Այս է Ագուլիսի ժողովրդի օրէց օր աղքատութեան գըլխաւոր պատճառը, և սա պիտի տրիպէ նրանց բարելաւացնել իրանց դրութիւնը. իսկ բարուոքելու միակ ապահով միջոցն է հողի մշակութիւնը, որ դեռ ևս չէ գրաւել Ագուլեցոց ուշադրութիւնը։

Մ. Ց. Ս.

ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

Մենք լսում ենք, որ պ. Սիմոնովիչը (որը հիմնել է մանկական պարտէզ Թիֆլիսում) դիտաւորութիւն ունի այս օրերս կարդալ մի հասարակական դասախօսութիւն մանկավարժական նիւթից՝ «տէմպէրամէնտների վրա»։

⁂

Գանձակից գրում են որ Նորերումս այնտեղի գերմանացի գաղթականների (Ելէնէնդորֆ կոլոնիայի) և Թուրքերի մէջ սաստիկ կռիւ է պատահել, որովհետև ինչպէս գանգատում են գերմանացիք, Թուրքերը չէին թող տալիս նրանց վարել իրանց հողերը։ Գերմանացիք հիմնում են իրանց իրաւունքը նագէլի վրա, Թուրքերը վաղուցվայ սեփականութեան վրա։ Թուրքերի կողմից սպանված է մի մարդ և երկուսը վիրաւորված են։

⁂

Гражданинъ չարաթաթերթը չսել է, որ Շահի ընդունելութիւնը կը նստէ ռուսաց տէրութեանը 500 հազար ռուբլի։

⁂

Ապրիլ ամսի ընթացքում Թիֆլիսի մաքսատունը բերվեցան ապրանք 213,974 ռուբլիի 62 կոպէկի։ Նոյն ամսի ընթացքում ոչինչ չը վաճառահանվեցաւ։

⁂

Ներսիսեան դպրոցի հայոց լեզվի հարցաքննութեան մասին բաւականանում ենք այս անգամի համար այն նկատողութեամբ, որ աշակերտները միքենայական են պատասխանում, որ դասաւութիւնը երևում է թէ այսպէս է կարգադրած՝ ոչ թէ աշխարհաբար լեզուն լինի հիմք և մեկնվի գրաբարի օգնութեամբ և փոխադարձապէս,—այլ միայն գրաբար լեզուն աւանդվում է և մեկնվում է աշխարհաբարի օգնութեամբ։ Մենք չենք կարող չը յայտնել նոյնպէս մեր զարմանքը որ վերին դասատան մէջ գրականութեան պատմութիւնը, որ շատ անհրաժեշտ և նշանաւոր առարկայ է, բոլորովին չեն անցկացնում, այլ բաւականանում են երկու երեք մատենագիրներ կարդալովը... մենք չը գիտենք թէ սա ինչ կարգադրութիւն է.... Ֆիզիքական աշխարհագրութեան հարցաքննութեան մասին մենք կասենք, որ կարծես թէ աշակերտները աւելի են հասկանում այդ առարկայ քան թէ նախընթացները և հարցաքննութիւնը աւելի կենդանի է,— բայց դարձեալ նշմարվում է քիչ թէ շատ նոյն երևոյթը. վարժապետը աւելի է խօսում քան թէ աշակերտը, այնպէս որ վարժապետի զարգացման հետ աւելի կարելի է ծանօթանալ, քան թէ աշակերտի մտաւոր կարողութեան հետ։

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՆԱՄԱԿ ՑԻՒՐԻԽԻՑ

Կրկին դառնում եմ դէպի Ցիւրիխի կանայքը։ Անցեալ նամակումս ես բերեցի նոցա ընդհանուր թիւը և պարապմունքի բաժանումը։ Այս անգամ ես կը բաժանեմ նրանց ազգութիւններին նայելով, որքան որ այդ հնարաւոր է, կամ, գոնէ ծագման տեղերին նայելով։ Այս կողմից ես ընթերցողին աւելի զարմանալի թւանշաններ պէտք է տամ, քան թէ առաջ։ Ցիւրիխում դասեր լսող բոլոր կանանց թիւը, եթէ յիշում է ընթերցողը, 114 է։ Այդ թւի մէջ կան՝ 1 վենգերուհի, մի անգլիացի աղջիկ, 1 կրօատացի, 2 սերբիացի, 3 շվեցարացի, 2 թւի պաս գերմանուհիք, 5 բուն գերմանուհի և 100 Ռուսաստանցի։ Ասում եմ Ռուսաստանցի, որովհետև նոցա թւումը ամէնքը Ռուսներ չեն։ Այդ թւից պէտք է դուրս հանել Լեհացուցը, Ռուս-գերմանուհիներին և Հրէաներին։ Մանաւանդ շատ են վերջինները։ Թէ որքան են նոքա խիկապէս, նոյնպէս և թէ որքան են Ռուսաստանցի լեհերը և գերմանուհիքը ցուցակով որոշելը համարեա անհնարին է։ Բայց նոցա թւերի գումարը, երկրինն էլ միասին առած հասնում է մինչև 35. բուն Ռուսները 61 հատ են։ Ցետոյ գալիս են՝ 1 վրացի աղջիկ և 3 հայկուհի։ Սակայն վերջիններից մինը թողեց Ցիւրիխը և տեղափոխուեց Ժնեվա, ուր նոյնպէս դասեր է լսում։ Այս մէկն էլ կը նկատեմ այստեղ, որ հայկուհիներից մինը, նոյնպէս և վրացուհին նուիրել են իւրեանց բժշկական գործունէութեան։

Այսպէս, վերադառնալով դէպի թւանշանները, տեսնում ենք, որ համարեա բոլոր այստեղի ուսանող կանայքը Ռուսաստանցիք են։ Ինչո՞վ բացատրենք այդ երևոյթը ։ Միւս՞ կողմից նկատեցէք, որ այդ 114 կանանց մէջ չը կայ ոչ մի ֆրանսիացի, միայն մի հատ անգլիացի և մի ամերիկացի։ Դասաւորեցէք կարգով բոլոր Եւրոպայի տէրութիւնները արևելքից դէպի արևմուտք և դուք կստանաք հետևեալը. Ռուսաստանը իւր շրջապատող սլաւոնական երկիրներով, Գերմանիան, Ֆրանցիան Անգլիան, և վերջապէս Հիւս. Ամերիկան. Այդ բոլոր երկրներում վերջին ժամանակներս սկսուել է շարժումն այն կանանց մէջ, որոնք գոհ չեն իւրեանց այժմեան հասարակական դրութենից, որ նոցա չի տալիս հնար տղամարդկանցից անկախ լինելու։ Բայց որովհետև կատարեալ բարոյական անկախութիւնը հնարաւոր է միայն այն ժամանակ, երբ կայ նիւթական անկախութիւն, *) այսինքն, երբ մարդ, թէ տղամարդ և թէ կին, ինքն է ճարում իւր մի կտոր հացը, այս պատճառով և այս բոլոր երկիրների կանայքը հարցը առաջարկում են իւրեանց այս ձևով. ամենից առաջ, ասում են նոքա, մենք պէտք է ձեռք բերենք այն իրաւունքը, որ կարողանանք աշխատել ամէն ասպարիզում, ինչ ուզում է լինի այդ, ծանր կամ թեթև արհեստ, կամ վերջապէս թագաւորական կամ հասարական ծառայութիւն։ Երբ մենք կստանանք իրաւունք բժիշկ, փաստաբան, քարտուղար, ուսուցիչ, դատաւոր՝ մի խօսքով ամէն բան լինելու, ինչ որ այս րոպէիս կարող է լինել տղամարդը, այն ժամանակը մենք էլ մեր ոտի վերա կը կանգնենք և էլ բնաւ չենք դառնալ ոչ հօր, ոչ եղբօր, ոչ մարդու համար, զգալով մեզ նրանցից անկախ, մենք նրանց կստիպենք յարգել մեր իրաւանց հաւասարութիւնը։ Այդ գաղափարը միակերպ տարածուել է վերոյիշեալ երկրներում։ Եւ ոչ միայն կանայքն են ձգտում դէպի այդ նպատակը, այլ և մարդկանց մի մեծ քանակութիւն օգնում է նրանց այդ բանում, յայտնի բան է իւր սեփական շահը աչքի առաջ ունենալով, որովհետև նոքա շատ լաւ տեսնում են, թէ ինչպէս շատ անգամ անօգնական և ինքնագլուխ աշխատանքի անընդունակ, բայց իւր աշխատանքը գործ դնելու հնար չունեցող կինը արգելք է լինում նոցա անձնական բաղդաւորութեանը իւր գոյութեան հոգսն էլ նրանց վիզը գցելով։ Այսպէս, կրկնում ենք մենք, այդ բոլորը շատ լաւ հասկացել են շատերը այդ երկրների տղամարդկանցից ու կանանցից։ Բայց չէ որ բացի այդ բոլորից, որոնք հասկացել են կանանց մարդոց հետ հաւասարելու անհրաժեշտութիւնը, կայ մի ուրիշ առաջին բազմութիւն, որ չի խոստովանում այդ համարեա ակներև բանը,—և վերջինների թիւը շատ մեծ է առաջինների քանակութենից։ Կազմելով մեծագոյն մասը, նոքա ամէն տեղ ներկայացնում են մի զօրեղ հասարակական ոյժ, որի վերայից անկարելի է անցնել։

ինչ պէտք է անել այդ ոյժը իւր կողմը քաշելու համար—ահա այն հարցը, որ զանազան երկրների կանայքը և սոցա պաշտպանները զանազան տեսակ են վճռում։ Արևմտեան ծայրում, Ամերիկայում, և Անգլիայում, ուր ամէն քաղաքացի իրաւունք ունի ընտրել և ընտրուել և այդ կերպով ուղղակի մասնակցում է նոր օրէնքներ սահմանելու և հները ոչնչացնելու մէջ, այդ երկրներում բնականաբար ծագել է և կանանց մէջ միտք այդ իրաւունքի համար կռուելու։

Ուրեմն կանանց ազատութեան պաշտպանները Ամերիկայում ուղղակի կեանքից են սկսում գործը։ Այստեղ դասախօսութիւններին ու ճառերին վերջ չը կայ. Թափառական առենարանները—կանայք և տղամարդիկ,—ամէն տեղ կազմում են ժողովներ. կանանց ընկերութիւնների մի ամբողջ ցանց պատում է Հիւս. Ամերիկան, և ներկայումս այս ընկերութիւններից կազմուել է մի կուսակցութիւն, որ անսասելի կերպով շարունակում է իւր գործունէութիւնը։ Որ իմ կարդացողը կարողանայ հասկանալ, թէ ամերիկացի կանայքը որքան ընդարձակ են դնում հարցը, ես կը յիշեմ միայն այն, որ անցեալ տարի նոր Նախագահ ընտրելու ժամանակը նոքա յառաջ բերին իւրեանց կուսակցութեան ներկայացուցչին—տիկին Վուդխուլին։ Ի հարկէ նոցա ներկայացրած անձն չընտրուեցաւ, բայց միայն նոցա վճռականութիւնը ցոյց է տալիս, որ կանանց կուսակցութիւնը Ամերիկայում ոյժ է ներկայացնում։ Ահա այդ գործունէութեան այդ գործնական ընթացքի մէջ է, որ կենդրոնացած է Հիւս. Ամերիկայի բոլոր առաջաւոր կանանց ուշադրութիւնը. նոքա ժամանակ չունեն գիտութիւններով պարապելու, որ իւրեանց յառաջադիմութեամբ ապացուցանեն, թէ նոքա տղամարդկանցից պակաս չեն։

Ուրիշ բան է այն երկիրները, ուր այդ ճանապարհը որ և իցէ պատճառով անյարմար է, ուր սովորութիւն չը կայ ընկերութիւններ հիմնելու, և մանաւանդ կուսակցութիւն կազմելու։ Այդպիսի երկրներում, յայտնի բան է կանայքը, չը կարողանալով միաբան գործունէութեան վերայ յոյս դնել, հարցը առւել նեղ են դնում. նրանցից իւրաքանչիւրը իւր անձնական զարգացմամբ ուզում է հասնել անձնական անկախութեան տղամարդիկից։ Ես ինձ նիւթապէս կապահովեմ, ասում և այդպիսի կինը, իմ սեփական աշխատանքով և այն ժամանակ էլ ամենևին տղամարդի օգնութեանը կարօտ չը լինելով, ես ազատ կը լինեմ։ Այդ հաշիւը շատ ճիշդ է, բայց այստեղ գործը առանձին անձների վերայ է, որոնք և յիրաւի կարող են հասնել իւրեանց անկախութեանը։ Բայց մնացած կանայքը, որոնք անձամբ և առանձին չեն կարող դուրս գալ այդ դրութենից, նոքա ինչ անեն։

Կանանց հարցը այն ժամանակ կը համարուի վճռուած, երբ որ կանանց դրութիւնը կը փոխուի։ Ահա այս է զանազանութիւնը այն ճանապարհների մէջ, որ ընտրել են մի կողմից Ամերիկայի և Անգլիայի կանայքը, իսկ միւս կողմից Ռուսաստանի կանայքը։ Ահա այդ պատճառով, կարծում ենք մենք, Ցիւրիխում, այդ կանանց լուսաւորութեան կենդրոնում, այդքան շատ կանայք կան Ռուսաստանից և այդքան փոքր Ամերիկայից և Անգլիայից։ Սակայն այդ վերջինները (Ամ. և Անգլ.) իրանց երկրումն էլ հնար ունեն բարձր ուսում ստանալու։ Գերմանիան այդ երկու ճանապարհների մէջ տեղն է բռնել։ Ֆրանսիացի կանանց բացակայութիւնը Ցիւրիխի համալսարանում կարելի էր բացատրել Ֆրանսիացւոց ատելութեամբը դէպի ամէն բան, որ գերմանական է։ Եթէ լինէին Ֆրանսիացի—ուսանողուհիք գոնէ նոյն իսկ ֆրանսիական համալսարաններում։ Բայց նոքա համարեա այնտեղ էլ չը կան։ Նոքա ես աւելի գերադասում են գործնական վէճը կազմելով կանանց ընկերութիւններ, որոնք, օրինակի համար Փարիզի պաշարման ժամանակ կազմեցին Սենայի ամազոնների կանանց գունդը։

Ներողութիւն խնդրելով ընթերցողից եթէ ես յոգնեցրի նորան այս բոլոր մանրամասնութիւններով, ես կամենում եմ դարձեալ քանի մի թւանշաններ բերել, որոնք հետաքրքիր են մանաւանդ մեզ համար։ Եթէ մեզանում մի աղջիկ, օրինակի համար, կը ցանկանայ այստեղ գալ, ամէն կողմից նա կը լսի միայն այս, թէ՝ ինչպէս, աղջիկը գընում է մենակ, և այդպէս հեռու, չէ, այդ անկարելի է և այլն։ Եւ շատ անգամ այդ մի ծանր արգելք է լինում այն կանանց համար, որոնք վճռում են մի այդպիսի ճանապարհորդութիւն անել միայն որ և իցէ մէկի համաձայնութեամբ։ Բայց այժմ նայեցէք թւանշանների վերայ և դուք կը տեսնէք, որ այստեղի կանանց մի նշանաւոր մասը օրիորդներ են 114 կանանցից միայն 21 ամուսնացած են, իսկ մնացած 63 օրիորդներ են։ Այդ

---

*) Ճշմարիտ է որ կայք ունեցող կանայքը Ռուսաստանում աւելի իրաւունք են վայելում քան թէ Եւրոպայում։

Խմբ.